

АСОЦІАТИВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАГМАТИКИ АНТОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про утворення лексичних опозицій на основі прагматичного компонента структури значення антонімів української мови. Розроблено процедуру дослідження прагматики антонімії методом психолінгвістичного асоціативного експерименту.

Ключові слова: прагматичний компонент значення, прагматичний парафраз, загальномовний антонім, контекстуальний антонім, асоціативний експеримент.

Стаття посвячена проблемі образования лексических оппозиций на основе прагматического компонента структуры значения антонимов украинского языка. Разработана процедура исследования прагматики антонимии методом психолингвистического ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: прагматический компонент значения, прагматичний парафраз, общеязыковой антоним, контекстуальний антоним, асоціативний експеримент.

Article is devoted to the problem of formation of the oppositions based on the pragmatic component of the structure of the meaning of antonyms in Ukrainian language. Also procedure for studying pragmatics of the anonymy by using psycholinguistic accossiation experement has been created.

Keywords: pragmatic component of the word meaning, pragmatic paraphrase, linguistic antonym, contextual antonym, associative experiment.

Сучасна лінгвістика порівняно з традиційним мовознавством характеризується суттєвими змінами, які пов'язані із переглядом предмета й об'єкта дослідження, з розширенням аспектології мовних одиниць, комплексними коментарями їхньої природи. Усе більш актуальним стає вивчення семантичних особливостей антонімії та тих її чинників – комунікативних, когнітивних, прагматичних, – помітними творцями яких стають носії мови. Мовознавство ХХІ ст. переносить акценти у вивченні антонімів від загальномовного плану до конкретно-мовленнєвого їх утілення.

Українські мовознавці вивчали явище антонімії у межах загального мовознавства (М. П. Кочерган, Л. О. Новиков, Л. М. Полюга),

лексикології (Л. А. Лисиченко, Л. С. Паламарчук, В. М. Русанівський), стилістики (А. П. Коваль, Л. І. Мацько, О. Д. Пономарів, В. А. Чабаненко). Є спроби розглядати явище антонімії як окремий тип відношень між словами (Л. А. Булаховський, О. І. Смирнов, В. І. Прохоров). Досліджувався логічний, філософський, квантитативний, психолінгвістичний та когнітивний аспект антонімії як лексико-семантичної універсалії. Проте й досі немає детального та всебічного опису антонімічних відношень, які виникають безпосередньо в ситуації спілкування. Недослідженим залишається прагматичний компонент структури значення антонімів української мови та утворення опозицій на основі суб'єктивних комунікативних смислів конкретного мовця. Тому метою цієї статті є експериментальне дослідження прагматичного компонента значення антонімів української мови в комунікації, а також аналіз процесу утворення антонімів на основі протиставлення прагматичних компонентів.

У процесі розвитку української мови її антонімічна система ввібрала до своїх комунікативних смислів різноманітні складники, що відображають ставлення носіїв нашої мови до реального світу. Ці складники є прагматичними елементами семантики (прагмемами), вони існують у структурі значення слова поряд із денотативним, сигніфікативним та конотативним компонентами [2, с. 29].

Прагматичний компонент з'являється в структурі лексичного значення, регулює розширення або звуження не лише семантики слова, його поширеного або обмеженого використання, але й контекстів. Прагматичний компонент стає необхідною складовою в структурі лексичного значення антонімічних пар. Він визначає прагматичні параметри вживання членів антонімічної опозиції, основні умови реалізації прагматичного компонента, його залежність від сфер вживання антонімів і формує прагматичне значення. Зазвичай такі прагматичні компоненти вивчають з опорою на контекст, мікроконтекст, ситуацію спілкування. Внаслідок цього в лінгвістиці й виникло поняття про словникове (семантичне, конвенціональне) та контекстуальне (індивідуально-авторське) значення комунікативних одиниць. Поряд з антонімами, протилежність значень яких пізнається як у тексті, так і поза ним, нерідко натрапляємо на слова, які вступають в антонімічні відношення лише

в певному контексті, у визначеній ситуації спілкування. Найчастіше такі слова вживаються в переносному, образному значенні і поза конкретною комунікативною ситуацією не мають протилежного значення, тобто в загальному вжитку не є антонімами.

Розуміючи різницю у семантичних та прагматичних принципах побудови антонімічних пар, М. Р. Львов слушно зауважує, що «такі протиставлення використовуються в мові для створення яскравого художнього образу, тому їх називають індивідуально-стилістичними антонімами» [6, с. 75]. Дослідник Г. П. Мельников про них говорить як про «ситуативні багатоаспектні антоніми» [8, с. 58]. Контекстуальними такі антоніми називає Л. О. Новиков: «Контекстуальними антонімами вважаються такі слова, які за своїми первинними функціями в мові належать до різних тематичних груп і входять своїми вторинними функціями до загальної тематичної групи, при цьому їх значна різниця нейтралізується контекстом, стає в конкретному вживанні несуттєвою» [9, с. 75]. Однак поряд із контекстуальними та загальномовними антонімами існують опозиції, засновані не на семантиці, а на їх регулярному протиставленні в мовленні. Найуживанішими серед них є такі: небо – земля (*У небі розминаються мертві. На землі розбиваються живі* [4, с. 281]), рай – пекло (*Пекло – це історична батьківщина людства, рай – доісторична* [7, с. 56]), батьки – діти (*Це не батьки, а діти мають нести за усе відповідальність* [4, с. 182]), душа – тіло (*Для тіла – хвороба. Для душі – ліки* [7, с. 73]). Протилежність цих слів не викликає сумнівів навіть поза контекстом, але ці опозиції не представлено в сучасних словниках антонімів, тому маємо право говорити про новий вид антонімії, відмінний від загальномовної та контекстуальної, заснований на протиставленні прагматичного компонента семантичної структури слова.

Стосовно співвідношення семантичних і прагматичних чинників утворення антонімічних пар Ф. С. Бацевич зазначає, що виділення прагматичних значеннєвих аспектів «свій / чужий», «добре / зле» тощо для лексичних одиниць уже закріплено в семантичній структурі. Наприклад, *розвідник, соратник*, – ‘наш’, *шпигун, ворог* – ‘чужий’, *демократія, тепло* – ‘добре’, *тоталітаризм*,

холодно – ‘зле’, сміятися, радіти – ‘приємно’, плакати, сумувати – ‘неприємно’. Для цих антонімів чітко виявляється їхня прагматична зумовленість, оскільки вони виникли в результаті суб’єктивного ставлення мовців до певної особи, поняття, явища, події, факту тощо [2, с. 83].

Дослідження процесу утворення антонімів на основі прагматичного компонента значення не може зупинитися на виділенні лише традиційно сформованих опозицій української мови. Якщо прагматичний компонент значення антонімів уже закріплено в їхній семантичній структурі, то сучасна лінгвістика повинна знайти метод його ідентифікації. Найдетальніше розробленою технікою аналізу прагматичного значення в сучасному мовознавстві є психолінгвістичний асоціативний експеримент. Цей метод обговорено у працях Дж. Діза, Т. Р. Діксона і Д. К. Хортон, К. Д. Крільмана. Аналіз психологічної природи процесів, що лежать в основі асоціацій, подано в працях Б. Д. Єрмолаєва, Л. Б. Ітельсон, О. О. Леонтєва, В. Ф. Петренко. Цей метод допомагає дослідити суб’єктивні семантичні поля слів, які формуються і функціонують у свідомості мовця. Асоціативний експеримент може бути засобом отримання як психологічних, так і лінгвістичних знань про прагматичний компонент семантичної структури комунікативної одиниці та закономірностей їх використання у спілкуванні.

Згідно з поглядом О. О. Леонтєва, слово «записане» в пам’яті у формі пошуку цього слова, тобто у вигляді ієрархії семантичних ознак. Сам пошук відбувається як асоціативний процес, і тому семантичні ознаки слів перебувають серед асоціацій використання. Отже, чим сильніша асоціація, тим легше слово спливає у пам’яті, тим більше воно семантизовано для мовця; чим слабша асоціація, тим складніший його пошук і тим сильніша конотація [5, с. 48]. Антонімічна інтенція є одним з найсильніших психолінгвістичних проявів мовної особистості: слово-стимул викликає антонімічне слово-реакцію (там, де це можливо) [5, с. 51]. Здатність до протиставлення є природною схильністю людського розуму, «у свідомості людини поняття закладено парами, причому кожне із слів такої пари завжди певним чином викликає уявлення про інше» [1, с. 139].

У межах цього дослідження нами був проведений асоціативний експеримент, спрямований на вивчення прагматики антонімії української мови. До експериментальної групи респондентів увійшли 68 студентів та курсантів першого та третього курсів Академії митної служби України м. Дніпропетровська. Респонденти отримали анкети експерименту та були ознайомлені із правилами їх заповнення. В анкету ми внесли 25 різнокатегорійних слів, які можуть вступати в антонімічні зв'язки: однозначні та полісемантичні слова, абстрактні й конкретні назви, назви явищ дійсності, дій тощо. Вони стали вербальними стимулами, що мали викликати в респондентів антонімічні реакції.

Після проведення спрямованого асоціативного експерименту було виконано послідовне порівняння словникових та асоціативних антонімів. Усі антоніми, вказані респондентами, було розділено на три групи: загальномовні антоніми (традиційно зафіксовані в антонімічних словниках української мови), контекстуальні антоніми (слова, які можуть протиставлятися в контексті, але мають різне, а не протилежне значення), прагматичні парафрази (відмінні від словникових антоніми, які завдяки семантичній спільності легко вступають в антонімічні зв'язки зі словом-стимулом у межах певної ситуації спілкування). Наприклад, опрацювавши анкети респондентів, ми отримали такі антоніми до слова *велет*: *карлик, гном, ліліпут, малюк*. Серед них є загальномовні антоніми: *карлик, ліліпут*, віднесені нами до першої групи. Слово *малюк* має пряме значення «мала дитина» з диференційною семою 'вік', а не 'зріст', тому може протиставлятися лише в межах контексту, зараховано нами до групи контекстуальних антонімів. Антонім *гном* близький до загальномовного *карлик*, але він чітко виявляє прагматичну зумовленість, оскільки виник у результаті суб'єктивного негативного ставлення мовців до певної особи. Для *гном* також властива сема 'зріст', однак слово виразно демонструє негативну оцінку, що дозволяє зарахувати його до групи прагматичних парафраз.

Оцінку експериментальних результатів подано в таблиці, де вказано адекватні реакції (загальномовні антоніми), прагматичні парафрази («приблизні» антоніми, опозиції за конкретною ознакою) та неадекватні реакції (контекстуальні антоніми).

**Порівняльна таблиця реакцій
направленого асоціативного експерименту**

Слова-стимули	Загальномовні антоніми	Прагматичні парафрази	Контекстуальні антоніми
Велет	Карлик, ліліпут, пігмей	Гном	Малюк
Ворог	Друг	Союзник, соратник, напарник, одnodумець	Переможений, колега
Світло	Темрява, морок, тінь	–	–
Зневага	Повага, шана	–	–
Достатки	Безгрошів'я, злидні, дефіцит	Нестатки, збитки, бідність	Недоліки
Жадання	Нехіть	Відраза, лінь	Байдужість, спокій
Багатство	Бідність, убогість, нестатки, злидні	Біднота	–
Ніжний	Грубий, брутальний, гострий	Жорсткий, черствий, колючий	–
Солодкий	Гіркий, солоний, кислий	–	–
Сильний	Слабкий, кволий	Слабий	–
Утомлений	Бадьорий	Енергійний, жвавий	–
Блискучий	Матовий	Тьмянний, непоказний	Іржавий
Грубий	Чемний, гречний, тонкий, ювелірний, філігранний	Культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий, тонкий	–
Рівний	Кривий	Шорсткий, хвилястий	–
Природний	Штучний	Механічний	Надприродний, міський
Робочий	Святковий, вихідний	Розважальний, зламаний	Лінивий
Сирий	Сухий	Приготований, готовий	Смажений, варений
Сухий	Мокрий, вологий, вогкий, сирий, змокрілий	Жирний	–
Буденно	Святково	Незвично, різноманітно, особливо	Інколи
Бездушно	Людяно, гуманно	Щиро, чутливо, душевно	Відчайдушно, лагідно, люб'язно
Всі	Ніхто	Один, жодного	Деякі
Висихати	Намокати, мокріти	Сиріти, розцвітати	Наповнюватись, зволожуватись
Ридати	Реготати	Сміятися, посміхатися, веселитися	Радіти
Будити	Присипляти	Колисати, усипляти, вкладати спати	Засинати
Брати	Давати	Повертати, віддавати, класти	Відмовляти, кидати

Аналіз указаних антонімів показав, що близько 70 % антонімічних пар було наведено правильно. Однозначну пару отримали слова *світло, зневага, солодкий*. Прагматичні парафрази могли наводитися як перша записана асоціація, проте другою чи третьою у 60 % випадків була словникова. Найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули: *ніжний, грубий, достатки, блискучий, висихати*.

Проведення направлено асоціативного експерименту демонструє відмінності в розумінні та інтерпретації конкретним мовцем усіх відтінків структури значення. До слова-стимулу *грубий* респонденти вказали, крім загальнономовного антоніма *ніжний*, також слова *ввічливий, делікатний, культурний, м'який, ласкавий, чуйний, лагідний, точний, вишуканий*. І навпаки, до слова *ніжний* були також приписані антоніми *жорсткий, черствий, колючий*. Усі ці слова можуть стати антонімами до слів *грубий* та *ніжний* лише в межах конкретної комунікативної ситуації. Наприклад, для тлумачення антонімічної пари *грубий – тонкий* у реченні з монологу головної героїні роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого»: *Чоловіки грубі. Гострі. Вони тонке не розуміють* [4, с. 51] у тлумачному словнику відсутні потрібні дефініції, які можна було б застосувати для опису грубої чоловічої та тонкої жіночої натури. Однак саме вони розкривають особливості прагматичного впливу мовця на адресата з метою досягнення відповідного ефекту.

Крім того, не останню роль відіграє словниковий запас конкретного мовця, який спирається на попередній досвід. У цьому й полягає прагматичний компонент значення антонімічної пари з огляду на комунікативну ситуацію, у якій було вжито той чи той антонім, його функційна багатоплановість та прив'язаність до певного мовного середовища.

Проте не потрібно ототожнювати асоціативні прагматичні парафрази з контекстуальними антонімами, оскільки контекстуальні антоніми одного автора не завжди можуть сприйматися антонімічними для конкретного адресата повідомлення. Прагматичні парафрази все-таки викликають в адресата тенденції до протиставлення двох понять. Наприклад, у реченні «У його рухах

і жестах ставала все помітнішою характерна сповільненість та непевність у моменти тверезості, яка моментально перетворювалася на неприродню рвучкість і жвавість після першого ж ковтка алкоголю» [10, с. 79] знаходимо контекстуальні антоніми жвавість – сповільненість, непевність. Але респонденти нашої групи дібрали до слова-стимулу жвавість антоніми млявість та втома.

Цікавим також видається той факт, що заміна загальномовного антоніма на прагматичний парафраз інколи може зовсім не впливати на загальне значення інформації, що передається. Наприклад, антонімічна пара *всі – ніхто* цілком правомірно може існувати у формі *всі – жодний*, пор: «*Ніхто* [жодний. – К. Т.] не надає особливого значення стосункам із жінками, всіх захоплюють стосунки із життям і смертю, ніхто не знає, що жінки – це і є життя і смерть» [3, с. 294].

Отже, проведення направленого асоціативного експерименту на матеріалі 25 членів антонімічних пар дозволило зробити низку висновків. По-перше, найбільшу кількість антонімічних прагматичних парафраз отримали полісемантичні стимули, що доводить існування прагматичного компонента в багатоплановій семантичній структурі комунікативної одиниці. По-друге, прагматичні парафрази відрізняються від контекстуальних антонімів тим, що зберігають здатність до протиставлення у свідомості конкретного мовця. По-третє, у межах певного комунікативного оточення прагматичні парафрази можуть замінити словниковий антонім без втрати значення інформації, що передається від адресанта адресатові.

Застосування методів психолінгвістичного аналізу в дослідженні антонімів доводить існування прагматичного компонента значення та дозволяє ввести соціальний аспект до комплексного аналізу антонімії. Результати подібного вивчення можуть служити об'єктивним критерієм оцінки антонімів у мовленні та комунікації та дослідженні процесу утворення комунікативних опозицій.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Балли Ш.** Французская стилистика / Ш. Балли; [пер. с франц. К. А. Долинина]. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.

2. **Бацевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
3. **Жадан С. В.** Ворошиловград: роман / С. В. Жадан. – Х.: Фоліо, 2011. – 442 с.
4. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
5. **Леонтьев А. А.** Слово в речевой деятельности / А. А. Леонтьев. – М.: Наука, 1967. – 430 с.
6. **Львов М. Р.** К вопросу о типах лексических антонимов / М. Р. Львов // Русский язык в школе. – 1970. – № 3. – С. 71–76.
7. **Матіос Марія.** Чотири пори життя / Марія Матіос. – Львів: Піраміда, 2009. – 293 с.
8. **Мельников Г. П.** Системный, структурный и деятельностный подход в семиотике и лингвистике / Г. П. Мельников // Научный симпозиум: Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1971. – Ч. 1. – С. 53–58.
9. **Новиков Л. А.** Антонимия в русском языке (самантический анализ противоположности в лексике) / Л. А. Новиков. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1973. – 186 с.
10. **Роздобудько І.** Дві хвилини правди / І. Роздобудько. – К.: Нора друк, 2008. – 200 с.

Надійшла до редколегії 20.03.2014